

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

(1912 — 1914)

I

ԻԹԹԻՀԱՏ-ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թէեւ ոմանք, յետին թւով, կը ճշնեն ապացուցանել թէ իրենք ժամանակին եղած են աւելի հեռաւոր եւ սկզբէն իսկ յուսեալ աչքով նայած են Օսմ. Սահմանադրութեան, սակայն, անոնք պէտք չէ ուրանան, որ համիտեան դաժան ուժիմին յաջորդող սահմանադրութիւնը, մանաւանդ իր սկզբնական շրջանին, դժուրեքն ազատուողի հոգերանութեամբ եւ խանդավառութեամբ համակէց բովանդակ թրքահայ ժողովուրդը եւ անոնց հոգիներուն մէջ յոյսեր ծագեցուց լուսաւոր ապագայի նկատմամբ:

Եւ ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ. բանտերը դատարկեցան քաղաքական յանցաւորներէ (մեծագոյն մասը հայեր), ազատ եւ ապահով երթեւեկութիւն հաստատուեցաւ երկրի բոլոր մասերուն մէջ. անխտրականութիւն օրէնքին առջեւ, քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներ եւ ժողովրդապետական կարգեր — ասոնք այնպիսի դործօններ չէին, որ հայ ժողովուրդը վերապահ կամ անտարբեր մնար: Այդ ուժիմին ամենէն պէտք ունեցողը անչուշտ հայն էր, որ կերպով մշտատեւ խաղաղ կեանք եւ ուրեմն Փիղիքապէս ու անտեսապէս իրր ազդ դարձանալու բոլոր հնարաւորութիւնները...

Այսպէս էր մթնոլորտը ոչ միայն Պոլսոյ մէջ. յոյսի կենսատու չողերը կը ցոլային հայաբնակ ամենախուլ դաւառներու հասթեան աչքերուն մէջ ալ: Կողմնակի ներշնչումներու արդիւնք չէր բնաւ այս տրամադրութիւնը: Իթթիհատը, առաջին օրերուն, ղեռ անխտահ իր ուժերու կայունութեանը, ի դին զգալի զոհողութիւններու, մեծ թափով եւ յարաբերական անկեղծութեամբ, ձեռնարկած էր երկրի վերակազմութեան ու սահմանադրական կարգերու իրականացման եւ իր վերանորոգչական ձեռնարկներու

չուրջ կը ջանար խմբել տարբեր ազգութիւններու հեղինակաւոր եւ դօրեղ կազմակերպութիւնները՝ նշանաբան ունենալով պահպանել Սահմանադրութիւնը, թոյլ չտալ հին ռեժիմին վերադարձը:

Այս կոչին առաջին եւ անվարան արձադանդ տուղներէն մէկը եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ սկզբի օրէն միակ նպատակ ունէր՝ Սահմանադրութիւնը պահել անաղարտ, ընդլայնել ժողովրդական ոգով եւ ապահովել ու հարթել հայ ժողովրդի ազգային դարդացածան ու քաղաքական ձգտումներու ուղին: Ասով միայն պէտք է բացատրել, որ Դաշնակցութիւնը իրեն յատուկ մոլեռանդութեամբ ու թափով նետեցաւ դործօն դերի մէջ: Եւ չեմ սխալիր, եթէ ըսեմ թէ այս դրդումը նա ստացաւ բուն ժողովրդէն: Վկայ այն օրերու ժողովրդի հաւատը դէպի Դաշնակցութիւնը, աննախընթաց ժողովրդականութիւնը, վայելած յարգանքն ու հեղինակութիւնը, մանաւանդ հայաբնակ նահանգներուն մէջ:

Նմանապէս եւ հայ մտաւորականութիւնն ու հայ ազգային-քաղաքական բոլոր խաւերն անխտիր նոյն հողբանութեամբ վարակած եւ նոյնպիսի խանդավառութեամբ՝ լծւած էին երկրի վերաշինական կեանքին: Այս է իրականութիւնը:

Թիւրքերոյ վերածնունդը ստեղծողն իթթիհատն էր եւ բնական էր, որ սահմանադրական բոլոր տարրերը անոր շուրջը խմբուէին: Հայ իրականութեան մէջ միայն հնչակեաններն էին, որ քիչ մը վերջ յարեցան «Հուրրիէթ վէ Իթթիլաֆ» բնդդիմադիր հոսանքին՝ չկրնալով համաձայնութեան գետին դնել իթթիհատի հետ: Իթթիլաֆը նոյնպէս բազմերանդ եւ անվստահելի տարրերէ կազմւած էր՝ անձնական եւ աթոռի կուով բաժնւած իթթիհատէն: Որակի հիմնական ոչ մէկ տարրերութիւն (թերեւս վատթար՝ իր մոլեռանդութեամբ), բացի փոքրամասնութիւնները իրենց դրաւելու ծրագրային քանի մը խաբուսիկ խայծերէ:

Յիշածս միակ նպատակին հասնելու դիտումով էր, որ Դաշնակցութիւնը կնքեց իթթիհատի հետ յայտնի համաձայնադրերը, նախ Պոլսոյ մէջ 1909ին, ապա Սեւանիկ՝ 1911ին: Ըստ այդ, (մանաւանդ վերջին) համաձայնադրի, Դաշնակցութիւնը իր շրջաններու մարմիններովը անուղղակի հսկողի իրաւունք կը ստանար երկրի վարչական մեքենային վրա: Դաշնակցութիւնը իր դիտողութիւնները, պահանջները կամ բողոքները կրնար ուղղակի հաղորդել տեղական վարչութեան կամ կեդրոնին, որոնք պարտաւոր էին ի նկատի առնել եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ լու-

ծել: Կարճ միջոց մը Իթթիհատը կը ջանար երեւոյթները փրկել եւ «մէջէն ելլալ»․ այդքանը իսկ հնարաւորութիւն ստեղծեց հալութեան տնտեսական եւ մշակութային կեանքի զարգացման:

1909ին Պոլսոյ մէջ կայացած Հ. Յ. Դ. 5րդ Ընդհանուր ժողովին համար ամենէն հրատապ հարցը վերաբերմունքի խնդիրն էր դէպի Օսմ. Սահմանադրութիւնը — որ մէկ տարւան ընթացքին քիչ-չատ պարզած էր իր դէմքը — եւ մանաւանդ դէպի երիտասարդ Թիւրքերը (Իթթիհատը): Ժողովը բազմակողմանի քննութեան ենթարկեց ստեղծուած դոյալիճակը, Ադանայի ջարդերու բնոյթը, փոխյարարելութիւններն ու ապագայ սպասելիքները նոր բեթիմէն եւ գծեց իր հետագայ քաղաքական ուղին: Աւելորդ չեմ համարեր հոս բերել ամփոփումները եզրակացութիւններու, որոնք խիստ բնորոշ են այդ տեսակէտէն եւ թերեւս մէկ անգամ ընդմիշտ վերջ տան թիւր մեկնութիւններուն:

«Դաշնակցութիւնը, հաւատարիմ իր սկզբունքին եւ դործելակերպին, պիտի շարունակէ նոյն թափով եւ աւելի լայն ծաւալով համագործակցիլ թիւրք երիտասարդ կուսակցութեան եւ մտաւորականութեան հետ՝ ի պաշտպանութիւն Սահմանադրութեան եւ համախմբել այդ դործակցութեան շուրջը այն բոլոր դիմադիր տարրերը, հայ եւ օտար, որոնք գիտակցութիւն եւ նպատակ ունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաեւ ժողովրդի կեղեքած դասին շահերը»:

«Դաշնակցութիւնը պիտի շարունակէ, պաշտպանելով հանդերձ սահմանադրական կարգերը, խիստ կոխ եւ պայքար մղել կառավարութեան դէմ այն պարագային, երբ անիկա դաւաճանելով իր պարտաւորութեան, թոյլ տայ շեղումներ՝ սահմանադրական շաղկէն, ի վնաս երկրի բովանդակ շահերուն եւ պետութիւնը կազմող բոլոր ազգերու հաւասարութեան եւ հետեւաբար՝ անոնց մերձեցման»:

«Դաշնակցութիւնը անվերապահ կողմնակից արդարութեան եւ արդարադատութեան, պիտի մնայ պահանջողի դերին մէջ ազանայական քաղաքական եղեռնին դիմաց, որ է եւ պիտի ճանչցւի համապետական աղէտ եւ անարգանք, մինչեւ որ լացւի այդ անարգանքը՝ արդարութեան դեր-յաղթանակով, զոհերու իրաւունքներուն ապահովումով ու պատասխանատուններուն խիստ պատիժով — միակ միջոցը ամբողջ պետութեան մէջ ապահովութիւնը եւ խախտած կարգը հիմնաւորելու»:

«Ամրապնդումն Սահմանադրութեան եւ կոխ բէաքսիոնի

դէմ: Համերաշխութիւն բոլոր ազգերու՝ էական հաւասարութեան հողի վրա: Ստեղծագործող աշխատանք՝ բոլոր անպարէշներուն մէջ: Մաքրագործումն վարչական կազմի...»:

Իր ընդհանուր վերաբերմունքը դէպի Օսմ. Սահմանադրութիւնը այսպէս գծելէ վերջ, Հ. Յ. Դ. Տրդ. Ընդհանուր Ժողովը Ադանայի ջարդերու առթիւ մատնանշելով, որ հայերը չեն վարած անջատողական քաղաքականութիւն. որ՝ հայութիւնը անխտիր ողջունած է Օսմ. Սահմանադրութեան հաստատումը, որ՝ Մարտ 31ի վաղորդայնէն սկսած Կիլիկեան կոտորածներու ատեն հայերը չեն եղած նախայարձակները եւ հակառակ ատոր անխնայ կոտորւած են. թէ՛ տեղական կառավարական պաշտօնեաները ուղղակի եւ անուղղակի քաջալերած են ջարդարարները — կը հանէր հետեւեալ բանաձեւը (ամփոփում) Ա. Օրինակելի պատիւ իրենց պաշտօններու մէջ թերի դռնուղներուն եւ թալանի ու կոտորածի ղեկավարներուն. դանդաժը հաւաքական պատասխանատուութեան ենթարկել. Բ. Հատուցանել կամ վերադարձնել հայերու կրած վնասները. Գ. Այրիներուն կամ ազգականներուն ապահովել համապատասխան թոշակ. Դ. Մէկ քանի տարի ժողովուրդը ազատել սովորական տուրքերէ. Ե. Մահլիւ մնացած կալածները եւ հողերը նկատել սեփականութիւն իրենց եկեղեցիին եւ դպրոցին. Զ. Փութով վերակազմել Ադանայի եւ Հալէպի վիլայէթներու ժանտարմըրին եւ ոստիկանութիւնը՝ իսկական մասնակցութեամբ բոլոր ազգութեանց. հայ դիւղերուն մէջ պահակախմբեր կազմել զինւած պետական զէնքերով»:

Դաշնակցութիւնը այս հիմերու վրա չի հրաժարիր գործակցիլ Իթթիհատին:

1911ի 6րդ Ընդհ. Ժողովը անցած երկու տարւան մէջ Իթթիհատի գործունէութիւնը եւ տեղի ունեցած երեւոյթները, սահմանադրական կարգերու կիրառման եղանակը եւ ծաւալը, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի քաղաքական, ազգային եւ տնտեսական վիճակը քննելով կուղար հետեւեալ եզրակացութեան. —

«... Սրտի ցաւով կարճանադրէ թէ՛ Սահմանադրութեան եռամեայ շրջանին մէջ կառավարութեան քաղաքականութիւնը, հակառակ շարք մը յուսատու նախափորձերու, ո՛չ միայն չէ նպաստած այլակրօն եւ այլացեղ ազգերու հաշտ համակենցաղին, այլ ընդհանրապէս տեղի տւեր է անվստահութիւններու եւ ազգային իրաւունքներու ճնշումին. թէ՛ Իթթիհատը փոխանակ հետեւողականօրէն ոչնչացնելու աւատական բեթիմի մնացորդ միջ-

նադարեան առանձնաշնորհները (հողային) իր հետեւած սիրաշահումի քաղաքականութեամբ քաջալերած է այդ տարրերը :

Թէ՛ Իթթիհատը աստիճանաբար նահանջեր է սահմանադրական-ժողովրդապետական սկզբունքներէ . Թէ՛ Իթթիհատը միջոցներ ձեռք չառաւ պայքարելու եւ մաքրելու իր կողմը աջակողմեան խայտաբղէտ տարրերէ, որոնք հետզհետէ բազմանալով՝ գերա-կշիռ ազդեցութիւն ձեռք կը բերեն» :

Այս ընդհանուր թերութիւնները մատնանշելով՝ Հ. Յ. Դ. Տրդ. Ընդհանուր Ժողովը կարճանազրէ դարձեալ.—

«Թէ՛ Հայ Ժողովրդի բացառիկ կացութեան ու կենսական պէտքերու մասին Դաշնակցութեան ցարդ կատարած բազմաթիւ բանակցութիւններն ու համաձայնութիւնները Իթթիհատի եւ իր կառավարութեան հետ՝ մնացած են առանց հետեւանքի. էականներուն հանդէպ շատցեր են անիրադրոճելի մնացած խոստումներով եւ դժհացում տալով կարգ մը երկրորդական խնդիրներու : Թէ՛ հակառակ Կ. Պոլսի եւ Սելանիկի համաձայնութիւններուն՝ Իթթիհատը, յանձին կեդրոնի կամ զաւառական մասնաճիւղերու, չէ խորհրդակցած Դաշնակցութեան հետ՝ երկրին կացութեան վերաբերող հարցերու լուծման առին :

Թէ՛ կառավարութիւնը հետզհետէ ներման արժանացնելով եւ բանտերէն ազատ արձակելով կիլիկեան դարհուրելի ոճիրներուն համար իր դատապարտած յանցաւորները՝ ատով վարկաբեկած է արդարութիւնը զոհերու եւ չարագործներու աչքին եւ նպաստած է հին համոզումին թէ սահմանադրական բեփմին տակ եւս կարելի է թալլել, ջարդել եւ անտրտիժ մնալ, եւ իբր վերջին փորձ «կորոչէ.— յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուղղել Իթթիհատին յայտարարագիր մը՝ հիմ ունենալով վերի նկատումները, ճշտելով երկու կուսակցութեանց փոխյարաբերութիւնները եւ բացարձակ պայմաններ առաջիկայ դորձակցութեան համար : Կցել անոր յիշատակագիր մը վերջին երեք տարիներու հայաբնակ նահանջներ զաւառականութեան մասին . առաջարկել կտրուկ հիմնական միջոցներ հայ Ժողովրդի բացառիկ տառապանքները դարմանելու եւ լայն ժողովրդապետական ոգով կարգ մը բարենորոգումներ կիրառելու :

Եթէ յանուն կուսակցութեան կատարւած այս զիմումէն ետք եւս՝ Իթթիհատն ու անկէ բխող դահլիճները գործով երաշխիքներ չտան ցարդ կրկնւած խոստումներու մօտալուտ իրագործումին,

արտօնել Արեւմտեան Բիւրօն որ դադրեցնէ իր յարաբերութիւնները Իթթիհատին հետ»:

«Յանձնարարել դաշնակց. ձեռնհաս մարմիններուն եւ Օսմ. Խորհրդարանի երեսփոխաններուն սլաքարել կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեան դէմ՝ այն բոլոր օրինական միջոցներով, զորս կը թելադրէ կացութիւնը»:

II

ԽԶՈՒՄ

Իթթիհատը ոչ միայն գործով երաշխիքներ չտուաւ, այլ եւ ճիշտ հակառակ ձեւով վարեցաւ:

Մօտ երեք տարւան մէջ հայ ժողովրդի յայտնաբերած կորուրդը իր դոյութեան դարգացման առթիւ, անոր հուժկու ստեղծագործական քայլերը եւ հայ ազգային եւ քաղաքական կազմակերպութիւններու ու մտաւորականութեան բոլորանէր, բայց քիչ մը յախուռն եռանդը, աննշմարելի չէր անցնէր. ան արթնցուց «սահմանադրական» թիւրքերուն մէջ երկիւղ մը ապագայի նկատմամբ: 1911ին կեդրոնէն դադտնի հրահանգներ ղրկեցան դաւառներու կեդրոնները եւ ակումբներուն՝ աննշմարելի ու անդգալի ձեւով սահմանափակելու հայերու առաջխաղացութիւնը բոլոր մարզերու մէջ, խոչընդոտներ ստեղծելու հայ մտաւորականութեան մշակութային եւ հանրային աշխատանքներուն առջեւ, հսկելու մօտէն քաղաքական կազմակերպութիւններու վրա: Ազգային մարմիններու եւ Դաշնակցութեան ղեկողութիւնները, բողոքները եւ առաջարկները անհետեւանք կը մնային. հողային վէճերը քիւրտ աւատներու եւ յափշտակիչներու հետ շատ աւելի սուր եւ վտանգաւոր կերպարանք կը ստանային: Իթթիհատի դաւառական ակումբները, կազմած մեծ մասամբ ամենէն դարչելի, գոեհիկ եւ կեղեքող տարրերէ, իբր անմիջապէս շահագրգռած կողմ, օգտուելով վերի հրահանգներէն, մեծ եռանդով եւ աւելի շնական ու բաց ձեւով գործ դրին իրենց հայահալած միջոցները. շատ վայրերու մէջ նոյն իսկ ջարդի սպառնալիքներ կը լսէին. հանրային եւ կուսակցական գործիչները կը քշէին, եւ աւարառութիւնները նոր թափով վերսկսան:

Աղանայի կոտորածները արդէն իսկ գդալապէս խախտած էին հաւատը եւ լաւատեսութիւնը հայ ժողովրդի եւ ուրեմն Դաշնակցութեան: Հայ ժողովրդի վերաբերմունքին մէջ հիմնական բեկում

մը առաջ եկաւ, մանաւանդ երբ ջարդին պատասխանատուները դրեթէ անպատիժ մնացին եւ զոհերուն պէտք եղած հատուցում չեղաւ:

Դաշնակցութիւնը կազմակերպական իր բոլոր ուժովն ու հեղինակութեամբը բողոքի փոթորիկ բարձրացուց այդ եղեռնին առթիւ. իրեն ենթակայ երեսփոխաններուն միջոցով երեսփոխանական ժողովի բեմէն դատապարտութեան անվերապահ խօսքեր ուղղեց թիւրք կառավարութեան եւ տիրող կուսակցութեան՝ պահանջելով անմիջական եւ անաչառ քննութիւն: Նոյնպիսի պահանջ դրաւ եւ Աղբալին Պատրիարքարանը: Վերջապէս, յամառ դիմումներէ ետքը, կազմեցաւ քննիչ մարմին մը, որուն մէջ մտաւ հայ երեսփոխաններէն Յակոբ Պապիկեանը, որ վերադարձին տաւ իր անվերապահ եւ անվախ տեղեկագիրը եւ խորհրդաւոր պարագաներու մէջ յանկարծամահ եղաւ... (Տեղեկագիրը Փրանսերէն լեզուով հրատարակեցաւ Պատրիարքարանի «Ապահովութեան Յանձնաժողովի» կողմէ):

Այս միջոցառումն մէջ իսկ, հիասթափուած եւ խախտուած իր հաւատով, ինչպէս տեսանք Հ.Յ.Դ. Նրդ. Ընդհ. Ժողովի բանաձեւէն, Դաշնակցութիւնը վտանգաւոր համարեց մէկէն խզել կապը Իթթիհատի հետ եւ ծայրայեղ լարման հասցնել յարաբերութիւնները՝ խորապէս դիտակցելով անոր աղէտաբեր հետեւանքները: Այդ պատճառով Դաշնակցութիւնը հակառակ իր վերաբերմունքի փոփոխութեան, վերջին փորձ մը եւս կատարելով, համաձայն Նրդ. Ընդհ. Ժողովի հրահանգներուն, նոր համաձայնագիր մը ստորագրեց: Սակայն կարճ միջոցէն յայտնի դարձաւ, որ թիւրքերը վերջնապէս ճշտած են իրենց վերաբերմունքը դէպի հայութիւնը եւ ուրեմն աննպատակ էր եւ վնասակար այդ կապը: Ու Իթթիհատ-դաշնակցական համաձայնութիւնը խզեցաւ 1911ի աշնան: Սակայն, արդար պէտք է ըլլալ ըսելու, որ Դաշնակցութեան խղովմէն առաջ հայութեան բազմաթիւ տարրերը արդէն իսկ խզած էին ամէն կապ Օսմ. Սահմանադրութեան հետ՝ կորսնցնելով ամէն հաւատ ու վստահութիւն: Աղանայի ջարդը անկիւնադարձ մըն էր հայերու տրամադրութեան եւ վերաբերմունքի նկատմամբ դէպի «օսմանեան հայրենիք»:

Մտահոգութիւն եւ հոգեկան անհանգստութիւն տիրած էր Թրքահայութեան: Ղեկավար եւ պատասխանատու հայ շրջանները եւք մը կը փնտռէին փրկելու ժողովրդի ֆիզիքականը եւ ազգային-տնտեսական նւաճումները՝ զգացնող վերահաս վտանգներէ: Եւ

Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը նախաձեռնութիւնը առաւ հրաւիրելու գաղտնի լայն խորհրդակցութիւն մը ազգային կարեւոր երեսփոխաններէ, Օսմ. խորհրդարանի անդամներէ եւ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ:

Տիրող կարծիքն ու տրամադրութիւնները շատ մռայլ էին թրքահայութեան ազապայի նկատմամբ. ակներեւ էին «երիտասարդ» թիւրքերու դիտումները: Մեր ներքին ուժերը անբաւական էին դիմագրաւելու վտանգը. պէտք էր որոնել այլ ուժեր. պէտք էր ծանր ու վտանգաւոր այս կացութիւնը պարզել մեծ պետութիւններուն եւ միեւնոյն ժամանակ չխղել պաշտօնական կապեր կրկին տէրերուն հետ:

Այսպէս էր տիրող տրամադրութիւնը:

Ամենէն աւելի մտահոգեաւ էր Դաշնակցութիւնը, որ կը զգար թէ՛ ժողովրդի իրաւունքներու եւ դոյութեան պաշտպանութեան կարեւորագոյն մասը իր ուսերու վրա կը ծանրանար, ինչպէս նաեւ պատասխանատուութեան կարեւոր բաժին մը: Պէտք էր վրձնական քայլեր ընել նախ՝ ներքին միութիւն ստեղծելու՝ որոշ նպատակի եւ միջոցներու կիրառման շուրջ: Իբր հայ ժողովրդի պաշտօնական ներկայացուցիչներ ճանչեցան Ազգ. Պատրիարքարանը եւ հայ երեսփոխանները: Դաշնակցութիւնը — կեդրոնի մէջ թէ՛ դաւառներու — աստիճանական գաղտնիացման կը դիմէր անարգել դործել կարողանալու համար: Փորձեցաւ քաղաքական միւս կուսակցութիւններու հետ լեզու դնել եւ ջանքերը միացնել՝ ի հարկին հայ ժողովրդի Ֆրիլիքական դոյութեան պաշտպանութեան համար, որ մասամբ մը միայն յաջողեցաւ: Հայերու զինուորագրութեան օրէնքի քէյարկումը (թէեւ ներքին դժգոհութիւններու տեղի տաւ) յաջողութիւն մը կը համարէր՝ օրինական ինքնապաշտպանութեան հնարաւորութիւններու տեսակէտէն (խաղաղ առեւին իրենց վայրերուն մէջ ծառայելու պայմանով): Պատրիարքարանը եւ երեսփոխանները չէին զաղբեցնել իրենց պահանջները դպրոցական սլիւտէի, հողային վէճերու, վարչական մեքենայի մէջ հայերու մասնակցութեան եւ նման խնդիրներու առթիւ եւ բողոքներ՝ հարստահարութիւններու եւ հալածանքներու դէմ:

Իթթիհատը չէր կրնար չնկատել հայ բոլոր տարրերու այս վերապահ եւ գգուշաւոր ընթացքը: Զէր կրնար չզգալ, որ Դաշնակցութիւնը իր գիրքը փոխած է, կը փոխէ նաեւ իր կերպարանքը եւ գործելակերպը: Թիւրքերը փորձեցին վերանորոգել յա-

րարերութիւնները, «մոռցնել տալ անցեալը», ինչպէս կըսէին իրենք: Ներքին դորժոց նախարար Թալաթը քանիցս հրաւիրեց Դաշնակցութեան ակաճաւոր անդամները (նաեւ Զոհրապը), մասնաւոր «բարեկամական» հանդիպումներու ձեւ տալով եւ աջգտեղ, իրեն յատուկ կեղծիքով ու հաճոյախօսութեամբ, կը խոստանար ընդառաջ երթալ հայերու պահանջներուն՝ բաւարարելու անոնց բողոքները, պատժելու աւարառուները, կարգադրելու հողային վէճերը, կիրառելու 1880թ. նահանգային օրէնքը՝ վիլայէթներու ազգադրական միաստանացի նոր սահմաններ գծել եւ այլն: Եւ ամենէն վերջը կատակով կըսէր. «Դուք շատ առաջ դարցած էք, ճանը՛մ, քիչ մը պէտք է որ կանգ առնէք, մինչեւ որ թիւրքերն ալ հասնին ձեզի, այն ատեն միասին կրնանք քայլել, ապա թէ ոչ, մենք պիտի կախինք ձեր փէշերէն եւ թոյլ չպիտի տանք, որ աւելի առաջ երթաք...» Խիստ արիւն կը հոսէր այս խօսքերէն՝ կատակ ըլլալու համար: Ամենքս կը զգայինք այդ խօսքերու բուն իմաստը: Անոնք եւս կը զգային, որ մենք ալ մեր գլխուն ճարը փնտռելով ենք զբաղած...

Վրա հասաւ թիւրք-սլաւքանեան պատերազմը (1912ին), որ մէկ անգամէն մթնոլորտը պարզեց, մեր բռնելիք զիրքը ճշտելու հնարաւորութիւններ ստեղծեց եւ հրամայական դարձուց համադրային միահամուռ, դոնէ քաղաքական, աշխատանքի պահանջը:

III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

Թիւրքիան սլաւքանեան պատերազմի դաշտը նետեց իր մեծագոյն ուժը. ռազմունակ եւ ընտիր զօրամասերը: Ներքին նահանգներէն սլաւքանեան ճակատը ուղղւեցան կանոնաւոր զօրարաժիւնները եւ երկիրը մնաց անկանոն ուժերու եւ ժամտարմըրի անբաւարար հսկողութեան տակ: Անիշխանութիւնը սկսած էր ծայր տալ. քիւրտ աւաւները աւելի սանձարձակ՝ հողային նոր գրաւումներ եւ աւարառութիւններ կը կատարէին եւ սպառնալիքի տակ կը պահէին հայերը: Իթթիհատական «ըլիւս»ները մէկ-մէկ որջ էին դարձած ոճիրներու եւ հարստահարութիւններու:

Ամենէն ծանր վտանգը սլաւքանեան կռիւներու վայրերէն Պօշնաք մուհաճիրներու հազարաւոր կարաւաններն էին, որ խուճապահար, բայց քրիստոնեաներու դէմ կատաղի ատելութեամբ լեցած՝ անկասկած բարբարոս հորդաներու սէս պիտի հեղեղէին:

մեր երկիրը սրի ու աւերածութեան տալով: Կառավարութիւնը որոշած էր բնակեցնել Հայկական նահանգներուն մէջ եւ ոռոսական սահմանի երկայնքին...

Այս ճգնաժամային կայութեան եւ ահաւոր վտանգին հանդէպ Աղգային Կեդրոնական Վարչութիւնը 1912ի աշնան սկիզբը, երկրորդ լայն խորհրդակցութեան հրաւիրեց աղգային կարեւոր երեսփոխանները, Օսմանեան Խորհրդարանի Հայ պատգամաւորները եւ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, որոնք ծանր մտահոգութեամբ լսեցին Աղգային Վարչութեան ղեկուցումը թրքահայութեան սպառնացող վտանգի, երկրի անիշխանութեան, մուհաճիւրներու տեղաւորման ծրագրի եւ իրենց ձեռք առած միջոցներու մասին: Արագ եւ արմատական միջոցներ ձեռք առնելու հրամայական անհրաժեշտութիւնը շեշտեցին՝ բոլոր մասնակցողները առանձնապէս կը պահանջէին օգտաւորձել ներկայ վայրկեանը եւ քաղաքական բոլոր հնարաւորութիւնները հայկական հարցը միջազգային սեղանի վրա դնելու համար: Ամենքը պատրաստակամութիւն յայտնեցին այս ճիգերու մէջ բոլորելի Աղգ. Կեդր. Վարչութեան շուրջ եւ հնարաւորը ընել ղեւադնելու անոր աշխատանքը:

1912 դեկտ. 21ին տեղի ունեցաւ Աղգ. Ժողովի պատմական դռնփակ նիստը, որու մէջ Վարչութեան ատենապետը*) պարզեց Ժողովին տիրող ծանր կացութիւնը եւ քողարկեց առաջադրեց նախագիծը Հայ Ժողովրդի հետեւելիք քաղաքականութեան: Աղգ. Ժողովը յուզիչ ոգեւորութեամբ, միաձայն ու միակամ, իր վրտահոգութիւնը յայտնեց Կեդր. Վարչութեան՝ յանձնարարելով դիմել առաջադրեցած միջոցներուն՝ տալով անոր լայն իրաւասութիւններ: Մասնակցող կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները յայտարարեցին թէ ըստ ամենայնի կը բաժնեն Ժողովի բաղձանքները եւ իրենց բովանդակ ուժերը կը դնեն Աղգ. Կեդր. Վարչութեան տրամադրութեան տակ:

Աղգ. Կեդր. Վարչութիւնը այսպէս ուժովցած եւ լիազօրեւած, անմիջապէս իրմէ առանձնացուց Հինգ հոգիէ բաղկացած ենթամարմին մը՝ «Ապահովութեան Յանձնաժողով» անունով, որուն կը յանձնարարէր թրքահայ քաղաքական դատի հետապնդումը —

*) Ստեփան Գարայեան, որ նորերս մեռաւ Փարիզի մէջ: Աղգ. Կեդր. Վարչութեան մէջ կային, ի միջի այլոց, Ոսկան Մարտիկեան, Լեւոն Տէմիրճեպաշեան, Մուրատ Պոյաճեան, դր. Կ. Փաշայեան, Վահ. Փափազեան, դր. Տ. Երկանեան, Նզիշէ արքեպ. Գուրեան, Գր. վարդ. Պալաքեան եւ ուրիշներ: — ԽՄԲ.

պահանջ վեց վիճակներու ինքնավարութեան՝ եւրոպական պետութիւններու իրական երաշխիքներով (թէեւ սկիզբէն լուեկայն կընդունէինք, որ իրական երաշխիքը միայն Ռուսաստանը կընայ տալ)։ Այս հիման վրա Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իր Յանձնաժողովին կուտար լայն իրաւասութիւններ եւ մանաւանդ կը սահմանափակէր իր իրաւունքը՝ ժամանակէն առաջ համարատուութիւն պահանջելու անկէ։

Յանձնաժողովին անդամներ ընտրեցան. Կրօնական Ժողովէն՝ Եղիշէ արք. Դուրեան եւ Գր. Վ. Պալաքեան, Քաղաքական Ժողովէն՝ Լ. Տէմիրճիպաշեան, Ոսկ. Մարտիկեան եւ Վահան Փափաղեան։ Ապահովութեան Յանձնաժողովը իրեն աջակիցներ ունէր Մուրատ Պոյաճեանը, Յ. Շահրիկեանը եւ մանաւանդ Գր. Զօհրապը, որ այնուհետեւ գիշեր-ցերեկ ներկեցաւ այդ գործին։

«Ապահով. Յանձնաժողով»ին առջեւ հէնց սկիզբէն ծագեցաւ խիստ փափուկ խնդիր մը — գտնել թիւրքերոյ մայրաքաղաքին մէջ, հպատակ թիւրք պետութեան, ամենօրեայ պաշտօնական կապ պահել Բարձր Դրան հետ եւ միեւնոյն ժամանակ գործել անոր դէմ, քաղաքական գաղտնի բանակցութիւններ վարել օտար պետութիւններու հետ... Սկիզբէն իսկ կընար ձախողել ձեռնարկը եւ մանաւանդ պրոյոկտսին ստեղծել հայ ժողովրդին դէմ։

Այս դժեարին եւ փափուկ կացութենէն դուրս գալու համար, վճռեցաւ Պատրիարքարանը շուքին մէջ պահել, իսկ գործին պաշտօնական տէրը դարձնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, իբր հոգեւոր պետը համայն հայութեան, մանաւանդ, գտնելով ամենէն շահագրգռած պետութեան մէջ՝ ամէն օրինական եւ իրական հանգամանքներն ունէր խօսելու իր անունէն։

Մինչ այդ սակայն Կաթողիկոսը, կովկասեան հեղինակաւոր հասարակական եւ քաղաքական շրջանակներու ղրդումով, կովկասեան փոխարքայի խողովակով յիշատակագիր մը ղրկած էր ռուսաց կայսրին՝ խնդրելով անոր միջամտութիւնը հայկական դատի լուծման ի նպաստ։ Կաթողիկոսը կը շեշտէր, որ իրական երաշխիքը բարենորոգումներու իրականացման եւ տեւականութեան՝ Ռուսաստանի հովանաւորութիւնն էր, իսկ անհնար եղած պարագային՝ վեց մեծ պետութիւններու ապահովութիւնը։ Միեւնոյն ատեն, եւրոպական պետութիւններու մօտ աշխատելու համար, իր լիազօր. ներկայացուցիչը կը կարգէր Պօղոս Նուպար փաշան։

Հետաքրքիրն այն էր, որ Կաթողիկոսը իր ըրած այդ քայ-

չերու մասին, իբր տեղեկութիւն իսկ, չէր յայտնած Պատրիարքարանին, մինչեւ որ Ապահովութեան Յանձնաժողովը չյիշեցուցայս պարագան՝ խիստ փափկանկատօրէն զգալ տալով միեւնոյն ժամանակ, որ քաղաքական տեսալ պայմաններու մէջ նպատակաւորօրէն է թէեւ որ Կաթողիկոսը ստանձնէ թրքահայութեան դատի հրապարակային պաշտպանութիւնը, բայց տրւած ըլլալով, որ թրքահայութեան ներկայացուցիչը Պատրիարքարանն է, կոչէր որ ինքը մնար իրական ղեկավարը իր դատին: Յայտնեց նաեւ որ Պատրիարքարանը Նուպար փաշայի ընտրութիւնը շատ յաջող կը համարէ եւ իր կողմէ եւս կը վաւերացնէ դայն:

Պատրիարքարանը միեւնոյն ատեն, դրեթէ նոյնիմաստ, յիշատակադիր ներկայացուց ուստական դեսպան Գիրսին: Յիշատակադիրը ներկայացուցաւ պատրիարքին կողմէ (Արշարունի) անձամբ, Գր. Զօհրապի եւ Վարչութեան ատենապետի ընկերակցութեամբ:

Ապահովութեան Յանձնաժողովը Պողոս փաշային եւս դրութիւն մը ուղղեց եւ հաստատեց անոր ընտրութիւնը, ինչպէս նաեւ կենդանի կապ ստեղծեց թէ՛ անոր եւ թէ՛ Կաթողիկոսի եւ Պետերբուրգի ու Մոսկուայի հայ քաղաքական տարրերու հետ: Պետերբուրգի հայ հասարակական-քաղաքական ղեմքերէն դործօն դեր ստանձնեցին Ա. Ասրիւրէզեանը, Ա. Սարուխանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը, Ս. Տիգրանեանը, Մ. Պապաջանեանը, եւն, իսկ Մոսկուա՝ Սա. Մամիկոնեան, պրոֆ. Ծիլիլէկեան, Ամիրեան եւայլն:

Յարական կառավարութիւնը, անշուշտ, յարմար առիթ համարեց մեր հարցին միջոցով իր մշտալաւ երազին — Միջերկրականի օտերուն մօտենալ:

Այս տեսակէտէն անհետաքրքիր չեն Պոլսոյ ուստական դեսպան Գիրսի այլ ուղղութեան ձգտող ղեկուցումները իր կեդրոնին: Վախնալով, որ հայերը իրենց դիմումը կրնան կատարել պատերազմի առթիւ դումարելիք խորհրդաժողովին՝ Գիրսը չի ուզէր նախաձեռնութիւնը թողուլ միւսներուն եւ ամէն կարելին կրնէ՝ հայկական հարցի վերյարուցումը համարելով Ռուսաստանի համար պետական առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող հարց: Ան կառաջարկէ, որ «ընդհանուր խօսքերով» հաւաստիքներ տրւին թէ՛ Կաթողիկոսին եւ թէ՛ Պատրիարքին, որ Ռուսաստանը, ի հարկին, պիտի չզլանայ պէտք եղած հովանաւորութիւնը ընծայել: Թաի նոյն միջոցներուն (1912 զեկտ. սկիզբը) տրեթ. Զաւրեանի հետ ունեցած տեսակցութեան ընթացքին կը թեւադրէ

Թէ՛ Եւրոպայի աչքին պէտք է որ հայերը ներկայանան իրր դո-
հեր եւ ոչ որպէս յեղափոխականներ, որոնք կուղէին Թիւրքիոյ
ճգնաժամային այս օրերը շահագործել իրենց դատին համար...*)

Արտաքին դործոց նախարար Սազոնովի հաւանութիւնը
ստանալով՝ Գիրսը կը սկսի իր դիմումները կատարել: Նախ՝ ան-
շուշտ երկրի անապահովութեան, հայերու վտանգաւոր կացու-
թեան եւ յեղափոխական պոռթկումներու հեռանկարներ գծելով
Թիւրքերուն եւ այս առթիւ օգտագործելով Պալադիտի եւ Բաղէշի
հիւպատոսարաններու հեռագիրները երկրի անապահով եւ սպառ-
նալի կացութեան մասին, ապա, ինչ որ իրապէս մեղ համար
էական էր, Պատրիարքարանի խնդրանքով յամու դիմումներ կը
կատարէր՝ Պալքաններէն փախած մահմետականներու հայկական
նահանգներուն մէջ տեղաւորման ծրագրին դէմ: Դժբախտ դո-
ւադիպութեամբ այդ ատեն Թիւրքիոյ արտաքին դործոց նախա-
րարն էր պ. Գ. Նորատունկեանը, որուն զրութիւնը անշուշտ
հաճելիներէն չէր եւ որ սակայն կը ջանար պատուով դուրս գալ
դժուար կացութենէն, ինչպէս ըրաւ մահմետական մուհաճիրներու
խնդրին ատեն: Այսպէս, երբ Գիրսը անոր ուշադրութեանը կը
յանձնէր այն ծանր հետեւանքները, որ կրնային առաջ գալ Թիւրք
մուհաճիրները արեւելեան նահանգներուն մէջ տեղաւորելու ծրա-
գրէն, պ. Նորատունկեանը կը խնդրէր ղեսողանէն «Թոյլ տալ ղես-
պանին յայտարարութիւնը համարել պաշտօնական, որպէսզի
հնարաւորութիւն ունենար հաղորդելու նախարարական խորհուր-
դին...»:

Գիրսը եւ Սազոնովը միեւնոյն ժամանակ խորհուրդ կու-
տային Պատրիարքարանին՝ պատերազմի այդ օրերուն հայկական
հարցը շեշտակի կերպով հրապարակ չհանել, եւ մանաւանդ ոեւէ
յեղափոխական շարժում չկատարել, տրւած ըլլալով, որ այդ օրի-
րուն գիւհնադիտական մթնոլորտը ծանր էր եւ դժուար պիտի լինէր
մեծ պետութիւնները համաձայնութեան բերել հայկական հարցին
ցանկալի լուծման շուրջը:

Պէտք է ըսել, որ Թէ՛ Ժողովրդի եւ Թէ՛ քաղաքական ու ազ-
գային ղեկավարութեան համոզումը՝ որ մեր նպատակին հասնելու
համար դործօն աջակցութիւն կրնանք միայն սպասել Ռուսիայէն,
աւելի եւս կամրանար. Ռուսաստանը իրապէս շահագրգռւած էր
մեր երկրամասով, Թէ՛ եւ չէինք անգլիտանար, ի հարկէ, որ այդ
շահագրգռութիւնը սեփական հաշույն էր, սակայն, կը դերադա-

*) Оранжевая книга, 1915.

սէինք այդ վայրկեանին օգտագործել բոլոր ուժերը՝ միայն թիւրքիայէն մեր անիծեալ ճակատագիրը անջատելու համար:

Թրքահայ եւ կովկասեան հայ քաղաքական եւ ազգային դեկալար դասը կողբելուէր նաեւ այն հեռանկարով, որ Թրքահայաստանի ինքնավարութեամբ կովկասեան հայութեան եւ Թրքահայութեան միացման մեր սլատմական ձգտումը (երկու ու կէս միլիոն հայութիւն) կիրադորուէր եւ ազգային ու քաղաքական զօրաւոր ոյժ մը կը դառնար հայութիւնը:

Մեր քաղաքական գիծը եւ հակումները այսպէս լինելով հանդերձ, յաճախ ուռններու խորհրդով, Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը, յանձին Ապահովութեան Յանձնաժողովի, սերտ յարաբերութիւն կը պահէր անդլիական, Ֆրանսական եւ գերմանական դեսպանատուներու հետ՝ զանոնք եւս գիտակ պահելու մեր վիճակին, ձգտումներուն եւ պահանջներուն եւ ապահովելու անոնց համաձայնութիւնն ու աջակցութիւնը: Այս գործին համար կօդտադորուէին գլխաւորապէս Սորհրդարանի երեսփոխանները եւ հանրային քանի մը աչքառու գործիչներ: Ասոնց մէջէն ամենէն անվերապահ, եռանդուն եւ ներւաժ ուժը Գ. Զոհրապն էր, որ մեծ հեղինակութիւն եւ յարգանք կը վայելէր միջազգային քաղաքական-գիւտագիտական շրջաններուն մէջ. բոլոր դուռները դիւրին կը բացէին անոր առջեւ: Անոր գրչէն կելլէր յուշագրերու եւ յիշատակագիրներու մեծ մասը. քաղաքական քարոզչութեան եւ յիշատակագիրներու մեծ մասը. քաղաքական քարոզչութեան համար ստեղծւած սքանչելի ոյժ մըն էր, որ իրեն յատուկ մոլեռանդութեամբ եւ հաւատով նետւած էր գործին մէջ, սկզբնական շրջանէն անրաժան ըլլալով նաեւ հայկական հարցին նոյնքան ներւաժ, իրեն պէս մոլեռանդ ու հաւատաւոր տոբթ. Զաւրեանին:

Պօղոս փաշան հաճոյքով ստանձնած էր լիազօր քաղաքական ներկայացուցչի եւ «Ազգային Պատերազմութեան» նախագահի պաշտօնը՝ ընտրելով պատերազմութեան անդամները եւ ներկայացնելով Կաթողիկոսի վաւերացման: Պատերազմութեան անդամներն էին Մ. Զեբաղ, Յ. Մօստիչեան, Գ. Եալիսկ. Իւթուճեան, Եագուպ Արթին փաշա: Պատրիարքարանը դո՛ւ լինելով հանդերձ Ազգային Պատերազմութեան կազմութենէն, մտահոգ էր, որ Պօղոս Նուպար փաշան մինչ այդ ինքզինքը համարելով միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը, ոչ միայն յարաբերութիւն չէր պահէր, գոնէ տեղեկութիւն իսկ չէր տար իր կատարած քայլերու եւ ընելիքներու մասին՝ հաւանաբար Պատրիարքարանի փափուկ դրութիւնը նկատի առնելով: Ապահովութեան Յանձնա-

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊ

Ժողովը Աղզ. Կեդր. Վարչութեան ուշադրութեանը յանձնեց այս պարագան, որ յանձնարարեց պատշաճ ձևով մը հարթել խնդիրը՝ պահելով Պատրիարքարանի իրաւասութիւնները:

Պատրիարքը, Ապահովութեան Յանձնաժողովի միջոցով, շատ փափկութեամբ այս անբնական վիճակին եւ յարաբերութեան անբաղձալի հետեւանքները պարզեց Պօղոս փաշային՝ կրկին շեշտելով, որ Թրքահայկական դատի պաշտպանութեան մէջ Աղզ. Ժողովի, Պատրիարքի եւ Աղզ. Վարչութեան դերը երկրորդական չէ. Կաթողիկոսը առերեւոյթ, յաջաւորաբար աշխարհի եւ Թիւրքիոյ պէտք է որ ճանչցւի բերանը հայ ժողովրդի, բայց դատին իրական տէրը կը մնար Աղզային Ժողովը: Պատրիարքարանը մեծ գոհունակութեամբ հաստատելով փաշայի քաղաքական առաքելութիւնը՝ կը խնդրէ որ ինքն եւս այսուհետեւ գիտակ պահէ Աղզ. Պատրիարկութեան դործունէութեան եւ մանաւանդ նախապէս տեղեակ ըլլայ կատարելիք քայլերուն: Ի պատիւ Պօղոս փաշային պէտք է ըսել, որ իր առողջ տրամաբանութեամբ, անմիջապէս ըմբռնելով պահանջի արդարացի ըլլալը, համաձայնութիւն յայտնեց եւ այսպիսով դործը ստացաւ բնականոն վիճակ:

Ապահովութեան Յանձնաժողովը իր ըրած քայլերու մասին պարբերական ղեկուցումներ կը ղրկէր Կաթողիկոսին՝ խնդրելով որ նա եւս գիտակ պահէ Պատրիարքարանը, միւս կողմէ թելադրութիւններ կընէր պէտք եղած ձեռնարկները ընելու ոռոսական արքունիքի եւ արտաքին դործոց նախարարութեան մօտ: Պետերբուրգի, Մոսկուայի եւ Թիֆլիզի աղզային-հասարակական կարեւոր ուժերը նախընտրեալին եռուն եւ ոգեւորեալ աշխատանքի: Լծաւ՝ էին եռանդուն քաղաքական-քարոզչական եւ դիւանագիտական աշխատանքի նաեւ Լոնդոնի, Բերլինի եւ Հռոմի մեր աղզային հեղինակաւոր հանրային գէմքերը:

Պատրիարքարանը թղթակցութեան ցանց մը ստեղծեց ըտլոր վայրերու հետ եւ կարճ ժամանակի մէջ, բնական ընթացքով, իր ձեռքը կեդրոնացուց Հայկական դատի պաշտպանութեան գերազոյս ղեկավարութիւնը:

Կաթողիկոսի ձեռնարկը, Պատրիարքարանի, Աղզ. Ժողովի եւ այլ խորհրդակցութիւնները, դեսպաններու հետ տեղի ունեցող տեսակցութիւնները, մանաւանդ, Պօղոս փաշայի պատրիարկութեան կազմութիւնը աննշմար չանցաւ. Թիւրք կառավարութեան համար, մանաւանդ որ զերման գեսպանատունը կը փութար

Թեւադրել թիւրքերուն, որ ժամ առաջ երկիրը խաղաղ պահեն եւ բարեկարգեն :

Մեծ իրարանցման մէջ ինկան թիւրքերը, առանձնապէս, երբ ուռւ կառավարութեան գործօն միջամտութիւնը զգացին :

1912 ղեկաւորների սկիզբն էր, որ Բարձր Դուռը երկուշ կրելով թէ հայկական հարցի յարուցման նախօրեակին կը գտնւի, իր կողմէ «բարենորոգումներու» ծրագիր մը պատրաստեց՝ նախապէս թերթերու մէջ փող փչելով, որ շուտով Արեւելեան Նահանգները պիտի բարեկարգեն, որ «Անատոլուն նոր հիմերով պիտի կազմակերպուի», եւ այլն :

Այս ծրագրին, հայերու կողմէ վաւերականութիւն տալու համար, եւ միեւնոյն ժամանակ քաջ դիտնալով, որ Պատրիարքարանը երբեք չպիտի համաձայնի նման «բարենորոգումներու», կառավարութիւնը հրաւիրեց հայ «երեւելիներու ժողով» մը, որուն մէջ կը յիշեմ նախկին պատրիարք Օրմանեանը, Տ. Քէլէկեանը, ծերակուտական Ագարեանը, Երամեանը եւ այլն :

Այս լուրը անօրինակ փոթորիկ փրցուց Պոլսէն մինչեւ յետին գաւառը : Ընդհանուր զայրոյթ սլողովկաց այդ հայ «երեւելիներու» դէմ, որ առանց Պատրիարքարանի դիտութեան եւ պաշտօնական ունէ հանդամանքի յանդգնած էին խորհրդակցութեան երթալ եւ կարծիք յայտնել :

Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը ժողովի անդամներէն մէկէն լուր առնելով՝ անմիջապէս վարչութեան կը բերէ խնդիրը եւ Պատրիարքը բացատրութիւն կուզէ վերեւ յիշեալ «երեւելիներէն»՝ հասկցնելով միանգամայն, որ անոնք ոչ մէկ իրաւասութիւն ունին խօսելու հայութեան անունէն, որ Ազգ. ժողովը իրենց յանձնած է հայկական դատի ղեկավարութիւնը եւ անհրաժեշտ է որ անոնք այլ եւս չմասնակցին : Հասկցեցաւ նոյնպէս, որ «երեւելիները» ծանօթանալով թրքական «բարենորոգումներու» նախապէս՝ բացասական կարծիք են յայտնած, իսկ երկրորդ հրաւերին պատասխանած են, թէ իրենք ոչ մէկ հանդամանք ունին խորհրդակցութիւնը շարունակելու եւ թէ պէտք է որ ղիմալի Պատրիարքարանին :

Ասկէ վերջը միայն, Բարձր Դուռը Պատրիարքարանին հաղորդեց պատճէնը թրքական «բարենորոգումներու» : Պատրիարքարանը թագրիրով մը պատասխանեց՝ ցաւ յայտնելով, որ նման խնդրի մը մասին ղիմալած է մասնաւոր անձերու, իսկ ինքը ամենէն

վերջը տեղեկութիւն կառնէ, եւ ապա անբաւարար նկատեց առաջադրւած բարեկարգութիւնը:

Թրքական «բարենորոգումներու» Պատրիարքարան դրկւած պատճէնէն կը տեսնւէր, որ ընդհանուր քննիչը պիտի ունենար խորհուրդ մը՝ 3 թիւրք, 2 հայ եւ 1 ասորաքաղտէացի. խորհրդական օտար, բայց օսմանեան պաշտօնեայ: Ընդհանուր քննիչը 6 տարւան համար կը նշանակւի կառավարութեան կողմէ: Ընդհանուր քննիչը կրնայ փոխել բոլոր պաշտօնեաները բացի անոնցմէ, որոնք առանձին իրատէով կամ Շէյխ-իւլ-Իսլամէն են նշանակւած:

Այս շրջանին է ահա (դեկտեմբերի վերջերին), որ ռուսական դեսպանը կը դիմէր Պատրիարքարան յայտնելով թէ՛ կայսրը ընդառաջ դացած է թրքահայ ժողովրդի խնդրանքին: Դեսպանը կը յանձնարարէր փութով պատրաստել թրքահայ ժողովրդի գրաւոր բաղձանքները իրենց քաղաքական ճակատագրի նկատմամբ եւ ներկայացնել նախ ռուսական կառավարութեան իր միջոցով:

Ըստ երեւոյթին, միեւնոյն ատեն, նոյն առաջարկը կատարւած էր եւ Փարիզի դեսպան Իզվոլսկիի կողմէ Պօղոս փաշային եւ ռուս արտաքին գործոց նախարար Սազոնովի կողմէ՝ Կաթողիկոսին, որովհետեւ միեւնոյն ատեն հայկական բարենորոգումներու չորս նախագիծեր մէջտեղ եկան՝ Պատրիարքարանի, Պօղոս փաշայի, Կաթողիկոսի եւ չորրորդը՝ Պետերբուրգի եւ Մոսկւայի հայ քաղաքական ղեմքերու խորհրդակցութեան արդիւնքը...

Դժւարին եւ ծանր խնդիր էր դրւած մեր առջեւ — այս բոլոր ծրագիրները համադրելու, մէկ յայտարարի բերելու աշխատանքը: Այս մասին սակայն կը խօսինք յաջորդ անգամ:

Փարիզ

